

Paul Vennix en Marcel Bullinga, **Sekserollen en emancipatie. Veranderingen in de kijk op 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid'**. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten/Antwerpen 1991, 103 p.

In 1989 schreef Paul Vennix zijn proefschrift 'Seks en sekse: verschillen in betekenisgeving tussen vrouwen en mannen'. Het hier te bespreken boek is de gepopulariseerde versie van een deel van die dissertatie. De journalist Marcel Bullinga heeft Vennix bij deze klus terzijde gestaan. In de inleiding komt de vraag aan de orde hoe geestelijk gezond onze samenleving is. Het antwoord op deze vraag is dat onze maatschappij in feite ziekmakend is. Men stelt dat de samenleving in toenemende mate psychisch en sociaal ontwricht raakt door het in steeds sterkere mate benadrukken van de 'mannelijke' aspecten van onze cultuur: verharding, toenemend sociaal isolement, afnemende aandacht voor elkaar en afnemende steun aan elkaar. Een ander effect van de masculinisering van de samenleving is dat androgyne mensen niet geestelijk gezonder zijn dan 'mannelijke' mannen (of vrouwen).

De twee hoofdstukken die volgen gaan over sekseroltraining en in het bijzonder over de effecten hiervan op mannen. Men vindt hier diverse, zeer leeswaardige passages over: psychische amputatie, sekseroldruk, jurkangst, homofobie, de vrouw als verloren paradijs, seksuele obsessie, de objectivering van vrouwen en de dubbele moraal. De term 'jurkangst' is terecht opgenomen in de nieuwste *Dikke Van Dale*. Met deze term drukt Vennix heel beeldend uit hoe bang mannen kunnen zijn om 'vrouwelijkheid' ten toon te spreiden. In zekere zin gaat het hier ook om een reële angst, want met name *mannen* die niet voldoen aan seksstereotiepe verwachtingen, kunnen rekenen op afkeuring en sancties.

In hoofdstuk 3 komt aan de orde dat er vooruitgang is in de sekserolopvattingen van mannen. Met tal van onderzoeken proberen de auteurs aan te tonen dat er in de loop van de jaren zeventig het een en ander veranderd is. Bij een vijftal thema's stellen ze de vraag: gaat het hier (nog steeds) om een seksistische realiteit of (inmiddels) om een feministische mythe? De thema's waarover de auteurs zich buigen zijn:

1. Werkt men in de geestelijke gezondheidszorg nog steeds met een dubbele standaard ten aanzien van vrouwen en mannen?
2. Hebben vrouwen succesangst?
3. Worden de prestaties van vrouwen ondergewaardeerd?
4. Willen mannen alleen maar 'van dattum'?
5. Bestaan er statusverschillen tussen vrouwen en mannen?

De eerste vier vragen zouden inmiddels niet meer bevestigend beantwoord kunnen worden, de laatste vraag nog wel. Het is naar mijn idee overigens wel opmerkelijk dat alleen de laatste vraag bevestigend beantwoord zou kunnen worden. Dit zou kunnen betekenen dat er ook nog eens goed gekeken zou moeten worden naar de antwoorden op vraag 2 en 3.

Het vierde hoofdstuk betreft onder andere een verhandeling over beroepskeuze, 'mannenberoepen' en 'vrouwenberoepen'. Er wordt veel nuttig cijfermateriaal gepresenteerd, maar

het betoog is wat onevenwichtig. Zo worden er maar liefst 7 argumenten gegeven waarom je mannen niet zou mogen weren uit 'vrouwenberoepen'. Maar wanneer het gaat om vrouwen in 'mannenberoepen' vind je alleen een analyse, geen pleidooi om de vrouwen te stimuleren, of om de belemmeringen weg te werken. In het slothoofdstuk komen de auteurs terug op de toenemende masculinisering van de maatschappij en allerlei ongunstige effecten hiervan. Daarbij wordt gesteld: 'Het is ... waarschijnlijk dat het feminisme ... juist heeft bijgedragen tot een verdere masculinisering van onze samenleving' (81). Eerder in hun boek wordt een aantal keren juist opgemerkt dat het feminisme heeft geleid tot een onderwaardering van mannen en het 'mannelijke'? (bij voorbeeld p. 44). Deze opvallende paradox (tegenstrijdigheid?) wordt niet gesignaleerd.

De epiloog van het boek is bedoeld als enigszins polemisch tweegesprek tussen beide auteurs. Bullinga speelt daarbij de advocaat van de duivel. Zo stelt hij dat het feminisme voor een deel pure mannenhaat was. Bovendien betwijfelt hij of feministen wel eisen mogen stellen aan de overheid, als ze hun zaakjes in hun eigen relatie niet goed geregeld hebben. Maar ook Vennix laat zich niet onbetuigd: verruiming van de sekserolopvatting heeft veel meer te maken met de democratiseringsbeweging en met de ontwikkeling van betrouwbare anticonceptie dan met de vrouwenbeweging. Mij lijkt dat deze factoren onderling samenhangen en dat ze elkaar hebben versterkt. Zo'n slotgesprek zou leuker geweest zijn, wanneer de feministes zelf ook aan het woord kwamen. Wat vinden bij voorbeeld Anja Meulenbelt, Iteke Weeda of Dorien Pessers van de hierboven aangedragen stellingen? Hoe dan ook, Vennix en Bullinga hebben een prikkelend en over het algemeen zeer leesbaar betoog geproduceerd. Hun stelling dat mannen 15 jaar achterlopen ten opzichte van vrouwen moet onderschreven worden. Verder deel ik hun mening dat nu (dus) de mannen aangesproken moeten worden, en ik hoop op een volgende tekst waarin zij nog concreter worden over de manieren waarop dat zou kunnen.

Vincent Duindam

G.J. Vreeke, *Zorg en rechtvaardigheid. Analyse van de Kohlberg-Gilligandiscussie* (proefschrift). Dekker & Van de Vegt, Assen 1992, 193 p.

Stel: een man heeft geen geld voor het levensreddende medicijn voor zijn vrouw. Mag hij het dan stelen? Dit is één van de morele dilemma's die Lawrence Kohlberg respondenten, met name kinderen, voorlegt om hun morele ontwikkeling te meten. Dit inmiddels befaamde onderzoek loopt nu al enkele tientallen jaren en heeft geresulteerd in een theorie over zes universeel geldende ontwikkelingsstadia van moreel oordelingsvermogen. In het eerste stadium is de oordelende persoon nog volstrekt egocentrisch georiënteerd. In het laatste stadium, zo dit al bereikt wordt, betreft de persoon niet alleen allerlei – ook andermans – aspecten van de situatie in zijn of haar oordeel, maar weet bovendien ook heel goed waar het bij morele oordelen specifiek om gaat.

Ongeveer tien jaar geleden verscheen Carol Gilligans geruchtmakende kritiek op Kohlbergs onderzoek. Eén van de empirische bevindingen was namelijk dat mannen gemiddeld een hoger stadium van morele ontwikkeling bereiken dan vrouwen. Mannen verkeren vooral in stadium vier waarin de geldigheid van wettelijke regels voorop staat; vrouwen bereiken stadium drie waarin veeleer interpersoonlijke verwachtingen de richtsnoer voor handelen vormen. Gilligan, een voormalig medewerkster van Kohlberg, interpreteert dit seksspecifieke verschil als een bias in Kohlbergs instrumentarium. Vrouwen zouden zich volgens Gilligan kenmerken door een ethiek van 'zorg', mannen meer door een ethiek van 'rechtvaardigheid'. Omdat Kohlbergs dilemma's vooral een operationalisering zouden vormen van de ethiek van rechtvaardigheid, blijft de morele ontwikkeling van vrouwen onderbelicht.

De hieropvolgende discussie tussen Kohlberg en Gilligan heeft een stroom van literatuur opgeleverd. Het strijdpunt over zorg versus rechtvaardigheid blijft actueel, gezien bij voorbeeld de huidige discussies rond de abstracte solidariteit van de verzorgingsstaat versus de geborgenheid van een door traditionele waarden verbonden gemeenschap.

In zijn proefschrift heeft G.J. Vreeke een diepgaande analyse van de Kohlberg-Gilligan discussie gemaakt. In het eerste gedeelte van zijn boek worden de ideeën van Kohlberg en Gilligan uitvoerig uiteengezet. Interessant is hier met name de reconstructie van de ontwikkeling in Gilligans denken, van een nog sterk op Kohlberg leunende theorie tot uiteindelijk een nieuw ontwikkelingspsychologisch model ter verklaring van seksespecifieke moraliteit.

Na deze gedegen voorbereiding heeft Vreeke in deel twee voor zijn lezers een anticlimax in petto. De empirische gegevens waarop Gilligan in eerste instantie haar kritiek baseerde, blijken namelijk nogal zwak te zijn. In verschillende replicatieonderzoeken worden niet of nauwelijks verschillen gevonden in de stadia die vrouwen en mannen bereiken. Gilligan blijft er niettemin bij dat seksespecifieke verschillen in moreel oordelingsvermogen in Kohlbergs onderzoek onderbelicht blijven, al resulteren deze dan blijkbaar niet in verschillende scores.

Vreeke redt de situatie door er terecht op te wijzen dat het belang van Gilligans interventie met name ligt in de vraag of – naast rechtvaardigheid – zorg een alternatieve oriëntatie op morele vraagstukken vormt. De kwestie van seksespecifieke verschillen wordt daarmee secundair. De confrontatie tussen rechtvaardigheid en zorg vindt plaats in deel drie van het proefschrift door middel van een uitgebreide reconstructie en evaluatie van deze twee onderscheiden morele oriëntaties. Ze verschillen in de interpretatie van het voorliggende probleem, in de relevantie die aan bepaalde contextkenmerken wordt toegekend en – niet te vergeten – ook in de manier waarop de morele strijdvraag kan worden opgelost. Zo richt rechtvaardigheid zich op conflicterende aanspraken waarvoor een regeling dient te worden getroffen met behulp van algemeen geldende regels. Zorg daarentegen is gericht op het behoud van sociale relaties en het vinden van een inclusieve, dat wil zeggen voor allen bevredigende oplossing. Volgens Vreeke is de rechtvaardigheid-oriëntatie adequater als het om macroverbanden gaat. Géén van beide oriëntaties kan echter een exclusieve claim op objectiviteit leggen.

Dit laatste deel van Vreekes proefschrift is uitgesproken theoretisch van karakter. De lezer vindt een gedetailleerde weergave van de klassieke filosofische discussie tussen universalistische en particularistische opvattingen van moraal. De vraag hoe een oriëntatie van zorg nu empirisch kan worden onderzocht en hoe omvang en mogelijke determinanten van de twee onderscheiden oriëntaties kunnen worden bepaald blijft onbeantwoord. In de omvangrijke sociaal-psychologische literatuur rond rechtvaardigheid (social justice) wordt deze kwestie regelmatig aangesneden, maar Vreeke verwijst nergens naar deze traditie. Een meer empirisch toegespitst antwoord was wellicht toch op zijn plaats geweest na een analyse van een in eerste instantie empirisch-psychologische discussie.

Ton Bernts

J.M. Hutjes en J.A. van Buuren, **De gevalsstudie. Strategie voor kwalitatief onderzoek**. Boom/Open Universiteit, Meppel/Amsterdam/Heerlen 1992, 216 p.

Het leerboek bevat een methodisch-technische uitwerking van de mogelijkheden en beperkingen van de gevalsstudie als een grondvorm van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het vertrekpunt van de behandeling van de stof bestaat uit de fasen van het onderzoeksproces, zoals deze in experiment en survey worden onderscheiden: de probleemstelling, het onder-

zoeksontwerp, de dataverzameling, de data-analyse en de rapportage. In de eerste hoofdstukken worden onderwerpen besproken zoals: een nadere omschrijving van de gevalsstudie als onderzoeksstrategie (hoofdstuk 1); de ontwikkeling van de probleemstelling (hoofdstuk 2); de logische en empirische kwaliteitscriteria (logische consistentie, validiteit, betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid) (hoofdstuk 3); de belangrijkste methoden van dataverzameling (documentenstudie, interview en observatie) (hoofdstuk 4). De hoofdstukken 5, 6 en 7 zijn gewijd aan data-analyse: opbouw en beheer van databestanden, het ordenen van teksten, en het werken met datamatrices, tabellen en dergelijke. Het slothoofdstuk gaat over de rapportage.

Het methodologische perspectief van de auteurs is gebaseerd op de regulerende ideeën van de algemene methodenleer, zoals dat in Nederland door auteurs als Swanborn in leerboeken is uitgewerkt. Daarnaast is een prominente plaats ingeruimd voor de benaderingswijze van Miles en Huberman, en Yin waar onder inspiratie van kwantificerende methoden een grote mate van standaardisering en formalisering van het onderzoeksproces en de rapportage van (meervoudige) gevalsstudies wordt voorgestaan.

Het boek, dat geschreven is naar aanleiding van een cursus kwalitatieve methoden aan de Open Universiteit, is bruikbaar voor doctoraal studenten en afgestudeerden in de sociale wetenschappen. In onderwijs-curricula zal een of andere vorm van aanvullende ondersteuning (hoorcollege, practica) nodig zijn om volledig profijt te kunnen trekken van de tekst. Vanuit didactisch oogpunt bekeken is het een goed boek: duidelijke opzet, voldoende voorbeelden, duidelijke scheiding tussen hoofd- en bijzaken, zeer heldere schrijfstijl, relevante literatuurverwijzingen, een register en een glossarium. Echter, een zwak punt vind ik de letterlijke reproductie van de toch al zo moeilijk toegankelijke Engelstalige tabellen, schema's en matrices van Miles en Huberman. Verder is de onvolledige literatuurlijst in tegenspraak met de zorgvuldigheid van het boek. Zo kon ik maar liefst vijf literatuurverwijzingen op één bladzijde (p. 108) niet terug vinden in de literatuurlijst.

Wat betreft de eerste vier hoofdstukken staat het buiten kijf dat de ondertitel van het boek 'Strategie voor kwalitatief onderzoek' goed van toepassing is. De tekst in deze hoofdstukken is niet alleen een uitstekende introductie tot de gevalsstudie, maar is ook goed bruikbaar als meer algemene inleiding tot problemen die spelen bij het opzetten van kwalitatief onderzoek en het verzamelen van data. Anders ligt dat voor de hoofdstukken 5, 6 en 7, waar de behandeling van de data-analyse zich hoofdzakelijk beperkt tot de benadering van gevalsstudies à la Miles en Huberman. Het staat de auteurs natuurlijk vrij om te menen dat publikaties 'uit de kwalitatieve hoek', zoals ze dat noemen, belangrijke aanknopingspunten bieden bij data-analyse, maar dat ze 'een primair inductieve gedachtengang' niet kunnen onderschrijven. Ook kan ik nog wel begrijpen dat ze daarom minder aandacht besteden aan analysemethoden volgens de gefundeerde theoriebenadering van Glaser en Strauss. Maar het is moeilijk te volgen waarom de behandeling van deze laatste analysemethode zich voornamelijk beperkt tot één bladzijde (in kleine lettertjes), en de toch niet onbelangrijke bijdragen aan kwalitatieve analysemethoden van Patton, Wester en Spradley het moeten doen met een illustratieve vermelding in een box.

Resumerend, zal het gehele boek vermoedelijk het meest bruikbaar worden geacht door degenen die een inleiding wensen in een benadering van gevalsstudies die gebaseerd is op een min of meer strakke fasering van het gehele onderzoeksproces, zoals kenmerkend voor kwantificerend onderzoek. Verkiest men een benadering van gevalsstudies waarin inductieve theorievorming en data-analyse voorop staan, zoals in de interpreterende kwalitatieve onderzoekstraditie, dan zal naast dit boek een aanvullend werk nodig zijn.

A.C. Nievaard

Ton Bernts, Leven zonder zorg. Oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg. Swets & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse 1991, 143 p.

In het huis-aan-huisblad *Welzijn* werden in het nummer van februari 1988 de lezers verzocht te reageren op de vraag of ongezond leven moet worden beboet met een hogere premie of eigen bijdrage in de kosten van medische behandeling. De 474 schriftelijke reacties werden op verzoek van de Vereniging van Nederlandse Ziekenfondsen door de onderzoeker Bernts bestudeerd. Kwalitatieve inhoudsanalyse van dit materiaal resulteerde in een interessante typologie van attitudes op risicodeling. Veel briefschrijvers huldigden het standpunt dat wie meer risico inbrengt doordat men ongezond leeft (roken, alcoholgebruik, verkeerde eetgewoonte, sport, druggebruik etcetera) daarvan ook de consequenties moet aanvaarden door meer premie voor ziektekosten te betalen (risico-equivalentie, coöperatieve visie op risicodeling). Anderen daarentegen verwierpen de gedachte van premiedifferentiatie op grond van leefwijze, omdat dit ongewenste gedragscontrole en inmenging in de persoonlijke levenssfeer zou inhouden, of omdat zo iets moeilijk praktisch uitvoerbaar zou zijn. In een derde groep lezersbrieven werd een moralistische of paternalistische visie op risicodeling uiteengezet: voor hun 'eigen bestwil' zal een hogere premie mensen prikkelen er een meer gezonde levensstijl op na te houden.

In aansluiting op het kwalitatieve onderzoek werd een kwantitatief onderzoek uitgevoerd bij 830 leden van het NIPO-telepanel. Bij deze representatieve groep werden de determinanten van de houding ten opzichte van risicodeling onderzocht, zoals gevoelens met betrekking tot schaarste in de gezondheidszorg, waardering van gezondheid, waardering van medische informatie, beheersingsoriëntatie en risicomijding. De onderzoeksresultaten tonen dat de ene helft van de respondenten voor een equivalente vorm van risicodeling kiest (riskant gedrag moet beboet worden met hogere premie) en dat de andere helft een risicosolidariteit onderschrijft (riskant gedrag mag niet als criterium worden gebruikt voor premieheffing). Risicosolidariteit komt minder voor bij ouderen dan bij jongeren, bij mannen minder dan bij vrouwen en bij de hogere sociaal-economische groepen minder dan bij de lagere. Verder hangt risicosolidariteit samen met variabelen zoals: waardering van medische informatie, beheersingsoriëntatie en risicomijding. Schaarstegevoelens blijken geen invloed te hebben op de risicosolidariteit.

Wat de methodisch-technische kant van het onderzoek betreft, was ik niet erg onder de indruk van verklarende 'diepgang' van het conceptuele model. Deze is veel te rudimentair en te oppervlakkig om een afdoende verklaring te kunnen bieden voor het complexe verschijnsel van attitudes ten aanzien van risicodeling in de verzorgingsstaat. Het onderzoeksontwerp (kwalitatieve inhoudsanalyse, pilot-, hoofd- en vervolgonderzoek) en de methodisch-technische verantwoording maken daarentegen wel een solide indruk. De keuze van de statistische procedures is verantwoord, de analyses zijn met zorg uitgevoerd en de resultaten zijn systematisch gepresenteerd. Op de gehanteerde ondergrens van interne consistentie van sommige schalen voor beheersingsoriëntatie valt wat af te dingen.

De relevantie van het onderzoek moet niet primair worden gezocht in het nieuwe of onthullende van de resultaten. Zo is de bevinding dat ongeveer de helft van de Nederlanders meent dat riskant gedrag in een hogere premiëstelling tot uitdrukking moet komen niet nieuw. Het is een bevestiging van de resultaten van eerder onderzoek.

De belangrijkste bijdrage van het werk ligt vooral in het theoretische gedeelte, waar interessante concepten met betrekking tot verdelende rechtvaardigheid en arrangementen van risicodeling worden uiteengezet. Ook de resultaten van het kwalitatieve onderzoek, met name de inventarisatie van argumenten voor risicosolidariteit en risico-equivalentie zijn zeer de moeite waard. Bijzondere aandacht ten slotte verdient de originele en markante wijze waarop

de codering is uitgevoerd van de open vraag 'Wat onder gezondheid verstaan moet worden' (gezondheidsdefinitie).

A.C. Nievaard

A. Varkevisser (red.), **Tussen pathos en nuchterheid; sociologen over hun vak**. Het Spinhuis, Amsterdam 1991, 97 p.

Allan Varkevisser behoorde in 1989 tot de oprichters van het Overleg van Sociologiestudenten ter Bevordering van de Bezielde Sociologiebeoefening. Wat een prachtige naam, en wat staat dat lidwoordje 'de' parmantig tussen die andere grote woorden! Het OSBBS werd indertijd in het leven geroepen ter bestrijding van de saaiheid en matheid die (vooral) het Amsterdamse sociologie-onderwijs in hun greep heetten te hebben. De eerste lezingencyclus die het OSBBS organiseerde droeg de titel *Wat bezielt de socioloog?* De teksten daarvan zijn nu gebundeld. Ongetwijfeld door Zijderveld daartoe op het idee gebracht, gaf men het boekje een titel mee die afkomstig is uit een citaat van Theodor Geiger.

Ik laat hier in het midden of het voor aankomende collega's wel altijd even nuttig is om kennis te nemen van hetgeen coryfeeën als Van Doorn, Giddens, Van Hoof, Nijhof, Van Otterloo, De Regt, Tellegen en Zijderveld tot sociologiebeoefening beweegt of heeft bewogen, en waarom zij zich tot bepaalde thema's wel en tot andere in het geheel niet aangetrokken voelen. Maar wel wil ik graag kwijt dat ik van dit bundeltje heb gesmuld! De aardigste bijdragen vond ik die van Van Doorn (*Tussen ervaringskennis en sociale wetenschap*) en Zijderveld (*Tussen bezieling en melancholie*). De bijdrage van Giddens (*Wat hebben sociologen te doen?*) is een aanrader voor wie (piep) Anthony Giddens, *Een kennismaking met de structuratietheorie* (piep) van (piep) ondergetekende e.a. (piep) nog niet las.

Wat maakt de bijdragen van vooral Van Doorn en Zijderveld zo aardig? Dat is voor een deel natuurlijk een kwestie van smaak: ik houd nu eenmaal, ook vakmatig trouwens, van ego-documentaires, en als die dan ook nog goed zijn geschreven, is het lezen daarvan extra aantrekkelijk. Zeker is dat de twee genoemde auteurs uitermate bekwaam weten om te gaan met wat Goffman *impression management* heeft genoemd. Zij lijken er in het geheel niet voor terug te schrikken om allerlei autobiografische gegevens aan de openbaarheid prijs te geven. Ogenschijnlijk onbeschoornd verklappen ze daarbij ook wel eens 'onaardige' dingen over zichzelf, maar dan zó innemend dat de lezer hun die tenslotte helemaal niet kwalijk neemt.

Wat sterk tot hun geloofwaardigheid bijdraagt, zijn de autobiografische toelichtingen bij hun *engagement*: wat hen interesseert, en waarom en hoe het zo gekomen is – ze weten het prachtig, genuanceerd, een tikkeltje onthecht en met ironie te brengen. Wat de aankomende vakgenoot zeker ook zal aanspreken is de onopgesmukte verhaaltrant: hier zijn mensen van vlees en bloed aan het woord. Om minstens vier redenen vind ik hun relaas (en dat van enkele andere auteurs van het boekje, niet van allemaal) ook *bezielend*. In steno: (1) ze tonen een aanstekelijke interesse in en ontvankelijkheid voor de wereld om zich heen, met een open oog voor saillante details, (2) ze tonen een misschien wel even grote belangstelling voor de eigen persoon, het eigen doen en laten en de achtergronden daarvan, (3) ze kunnen bogen op een taalbeheersing die hen in staat stelt om allerlei chaotische situaties en ervaringen ordelijk en inzichtelijk te beschrijven, (4) ze beschikken over een groot inlevingsvermogen in de leefwereld van hun publiek: ze weten wat ze wel moeten zeggen, beter maar kunnen verzwijgen, hoe het te zeggen, enzovoort. Eigenlijk is dit niet veel anders dan wat bekend staat onder *gevoel voor theater*.

Zulk schrijven is niet alleen bezielend maar ook bezielend. En dat was precies de bedoeling

van de lezingencyclus in 1989 en is ook juist de bedoeling van de nu verschenen bundel die daaruit voortvloeide.

Q.J. Munters

Sociaal en Cultureel Planbureau, **Sociaal en Cultureel Rapport 1992**. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk/Vuga, Den Haag 1992, 534 p.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) publiceert sinds 1974 om de twee jaar een Sociaal en Cultureel Rapport (SCR). Het SCR van 1992 is het tiende SCR. Het beschrijft de sociale en culturele situatie in Nederland, zowel de stand van zaken als de veranderingen en toekomstige ontwikkelingen. Daarmee wordt een brede (synchronische) dwarsdoorsnede van de Nederlandse leefsituatie gegeven, alsmede een (diachronische) trendanalyse.

Het rapport behandelt de volgende terreinen van sociaal en cultureel welzijn, elk ondergebracht in een apart hoofdstuk (we vermelden hier slechts enkele onderwerpen die aan bod komen): (1) gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening (onder andere de gezondheidstoestand van de bevolking en het aanbod aan zorg); (2) arbeid (werkgelegenheid en werkloosheid); (3) sociale zekerheid (arbeidsongeschiktheid, ontwikkelingen in bestaansonzekerheid, gebruik van en uitgaven aan sociale zekerheid); (4) wonen (bevolkingsontwikkeling en huishoudensvorming, lokatie van woningbouw, woonlasten, woningkwaliteit, volkshuisvestingsbeleid, stadsvernieuwing); (5) onderwijs (deelname aan verschillende typen van onderwijs, ontwikkelingen in het voorzieningenaanbod); (6) vrije tijd, media en cultuur (vrijtijdsbesteding, mediagebruik, sport, toerisme en recreatie); (7) justitie en strafrechtspleging (criminaliteit, straftoemeting en strafuitvoering, reacties op criminaliteit, voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven, preventieprojecten, politiebeleid). Naast deze sectorgewijze hoofdstukken is er in het SCR apart aandacht voor ontwikkelingen in problemen van intersectorale aard, zoals – dit keer – inkomen, culturele veranderingen en de veranderingen in participatie en beleid.

Data die het SCP ten behoeve van het SCR gebruikt, zijn grotendeels door de tijd vergelijkbare survey-gegevens die of in eigen beheer zijn verworven, of van derden worden betrokken. Hiertoe behoort het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek met gegevens over de mate van het (gewenste) gebruik van en geboden diensten in (para)medische diensten, onderwijs-, sociaal-culturele en vervoersvoorzieningen. Verder het Leefsituatieonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek dat vooral zicht geeft op de objectieve welzijns- en zorgbehoefte van de Nederlandse bevolking alsmede de Tijdbestedingsonderzoeken van het SCP zelf waaruit vooral de met het gebruik van voorzieningen en het verrichten van activiteiten gepaard gaande tijdsinvesteringen zijn te destilleren. Tot slot noemen we de SCP-onderzoeken Culturele Veranderingen in Nederland met voornamelijk opinies en attitudes. Al deze onderzoeken leveren materiaal voor veel tijdreeksen van onderzoeksgegevens.

Het SCR 1992 bevat als centraal thema 'ongelijkheid en achterstand'. Dit zien we in alle hoofdstukken terugkomen. We noemen de sociaal-economische gezondheidsverschillen (sociale klassen verschillen naar mate van gezondheid) en de ongelijkheid in vrijetijdsbesteding (een geringe mate van kennis of culturele achtergrond levert relatief vaker een achterstand op het gebied van vrijetijdsbesteding op dan een gering inkomen). Wanneer men over een bepaalde bevolkingscategorie informatie wenst (bij voorbeeld over gehandicapten of werklozen) kan men via het trefwoordenregister in diverse hoofdstukken terecht komen. Het register is overigens zeker niet volledig. Zo ontbreekt het trefwoord 'ouderen', terwijl over deze categorie her en der in het Rapport toch veel informatie staat (in het vorige SCR, van 1990, was er een apart hoofdstuk aan deze bevolkingscategorie gewijd).

Het moge duidelijk zijn dat de hoeveelheid informatie in het SCR enorm groot is. Maar daarin is deze publikatie zeker niet uniek. Een statistisch jaarboek van het CBS kent eveneens een hoog informatiegehalte. Het unieke van het SCR is dat het niet alleen veel kwantitatieve gegevens, c.q. cijfermateriaal bevat, maar vooral feitelijke gegevens en ontwikkelingen analyseert, met name met het oog op mogelijke beleidsimplicaties. Zo lezen we in het hoofdstuk over sociale zekerheid dat er in Nederland sprake is van een hoge mate van arbeidsongeschiktheid en dat de relatieve kans op arbeidsongeschiktheid bij 50-plussers groter is dan in andere landen. Het SCR laat daarbij zien welke oorzaken daarvoor zijn aan te wijzen en welke beleidsimplicaties dit kan hebben. Zo wordt het plausibel geacht dat de Nederlandse arbeidsongeschiktheidsregelingen in het algemeen minder selectief zijn. De combinatie van een weinig selectief stelsel en een groeiend aantal ouderen met relatief gunstige aanspraken (zoals bekend zal de groep 50-plussers de komende jaren sterk stijgen) maakt wellicht aanpassingen van de arbeidsongeschiktheidsregelingen noodzakelijk.

Dit voorbeeld laat in een notepad zien waarin de kracht schuilt van het SCR. De lezer krijgt zowel antwoord op de vraag wat de feitelijke ontwikkelingen in diverse beleidssectoren in termen van objectieve kerngegevens zijn, alsook wat de feitelijke ontwikkelingen voor het overheidsbeleid betekenen. Vergaande theorievorming moet men van het SCP niet verwachten, maar empirie krijgt men des te meer; eerder te veel dan te weinig. Indachtig het gezegde dat overdaad schaadt, kan men zich natuurlijk wel afvragen of bepaalde relevante informatie voldoende bekend raakt bij de primair beoogde actoren in het veld: regering en Eerste en Tweede Kamer, de leiding van departementen, het professionele en bestuurlijke kader in de kwartaire sector en de wetenschap. De empirisch georiënteerde socioloog zal in ieder geval iets van zijn of haar gading vinden in dit rapport; daarvoor lijkt de grote diversiteit aan onderwerpen welhaast garant te staan.

J. Naafs

Pierre Bourdieu en Loïc J.D. Wacquant, **Argumenten: Voor een reflexieve maatschappijwetenschap**, SUA, Amsterdam 1992, 238 p.

Argumenten biedt een overzicht van en inleiding op het werk van Bourdieu in drie delen. In het eerste deel schetst Wacquant de belangrijkste thema's uit Bourdieus werk, zoals de verhouding tussen sociale en mentale structuren, het praktijkgevoel (*sens pratique*) en de reflexiviteit ten aanzien van de eigen onderzoekspraktijk.

Het tweede deel is een weergave, in de vorm van een interview, van de 'Graduate workshop on Pierre Bourdieu' die in 1987 is gehouden te Chicago. Vergeleken met eerdere interviews met Bourdieu is dit het meest uitgebreid en het meest openhartig. Het vormt een nieuwe etappe in zijn steeds terugkerende reflecties op en hernieuwde interpretaties van zijn eigen werk. In het overzicht dat daarvan gaandeweg het interview gecreëerd wordt, wordt de eenheid van Bourdieus werk duidelijk. De thema's uit deel I zijn op elk moment terug te vinden: bij de bestudering van kunstenaars, politici, huisvesting, wetenschap, taal, verwantschap, smaak, sport etcetera, etcetera. Op heldere wijze legt Bourdieu de inzet en betekenis uit van begrippen die hij in zijn studies gebruikt heeft, zoals veld, habitus en symbolisch geweld. Hij kiest positie ten aanzien van andere sociale wetenschappers en weerlegt kritiek, waardoor zijn eigen standpunten duidelijker worden (een enkele keer blijft dit beperkt tot een schimpscheut, zoals 'wat Habermas daar verder ook over moge beweren'). Het uitgebreide universum waarin Bourdieu positie kiest wordt mooi geïllustreerd door het register op persoonsnamen achter in het boek, dat een ware galerij der groten uit de sociale wetenschap en filosofie is.

Terwijl het tweede deel een reflectie is op de studies waarvan *Le métier de sociologue* het

programma vormde, geeft Bourdieu in het derde deel een reflectie op het vak van de socioloog die meer concreter en praktischer is dan dat programma. Hier komen de belangrijkste principes van de onderzoekspraktijk aan de orde, die Bourdieu wil overdragen aan de deelnemers van het seminar dat hij jaarlijks verzorgt aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs. Het is Bourdieus eerste systematische uiteenzetting van de praktijk van het onderzoek zoals hij die voor ogen heeft. Daarbij zijn twee grondprincipes van belang: het denken in termen van relaties en de 'dubbele breuk', zowel met de common sense van alledag als met die van het wetenschappelijke veld.

Argumenten laat zien op welke wijze Bourdieu de reflexieve maatschappijwetenschap gebruikt om te breken met de common sense van het wetenschappelijke veld. Het boek is geen theoretische verhandeling, maar een praktische oefening in het reflecteren op de eigen wetenschappelijke praktijk aan de hand van een empirisch object, namelijk Bourdieus eigen positie (in deel 2) en werkwijze (in deel 3). Daardoor is het boek méér dan een overzicht en inleiding: het is een schoolvoorbeeld van de reflexieve sociologie die Bourdieu voorstaat en die één van zijn meest originele bijdragen aan de sociale wetenschap is.

Het boek belicht, juist als publikatie van het gesproken woord, de praktijk en het praktijkgevoel van de wetenschapper (de foto's op de voorkant van een argumenterende Bourdieu zijn er een mooie illustratie van). Er wordt bij voorbeeld duidelijk hoe Bourdieu in zijn wetenschappelijke praktijk omgaat met de opdeling van de sociale wetenschap in disciplines, theoretische stromingen en onderzoeksdomeinen, die volgens hem sociale functies heeft ('distinctie'), maar geen wetenschappelijk doel. Om te ontsnappen aan de reducties van de sociale werkelijkheid die deze opdeling met zich meebrengt speelt Bourdieu de verschillende tradities tegen elkaar uit. Zo gebruikt hij de sociologie om empiriële filosofische debatten te vermijden en de filosofie om de theorieleze positivistische sociologie te vermijden. Hij gebruikt het structuralisme om sociale determinanten van fenomenologische gezichtspunten aan het licht te brengen en de fenomenologie om de reïficatie van sociale structuren in het structuralisme te ontlopen. Hij verbreedt hiermee het begrip belang om te laten zien dat dit ook in andere velden dan het economische veld een rol speelt, zoals in het wetenschappelijke of het artistieke veld, waar een illusie van belangeloosheid heerst.

Het boek is goed vertaald en leest prettig. De vertaler, Rokus Hofstede, heeft enkele interessante noten en een lijst van Nederlandse publikaties over Bourdieu toegevoegd. Het is jammer dat het register slechts op persoonsnamen betrekking heeft en niet op Bourdieus werken. Ook een overzicht van Engelse vertalingen was handig geweest.

Inmiddels zijn bijna alle studies van Bourdieu in het Engels vertaald en daarmee meer toegankelijk voor de Nederlandse markt. Een Nederlandstalige introductie zoals *Argumenten* die biedt, is een welkome publikatie zowel voor de beginnende Bourdieu-lezer die een overzicht van zijn werk wil krijgen, als voor de gevorderde lezer die de eenheid van Bourdieus werk en diens bedoelingen niet tekort wil doen.

Gerben Westerhof

N.J.H. Huls (red.), **Sturing in de risicomaatschappij**. Tjeenk Willink, Zwolle 1992, 228 p.

Het Onderzoekscentrum Sturing en Samenleving organiseerde in 1991 een lezingencyclus onder de titel 'Risiko's de baas?' De sprekers hebben hun mondelinge voordrachten bewerkt tot een bijdrage voor deze bundel. Het begrip risico lijkt duidelijker dan het is; het is niet synoniem met gevaar, onzekerheid of onveiligheid, hoewel het er wel mee te maken heeft. In de openingsbijdrage wordt dit aangestipt, waarbij duidelijk wordt dat er totaal verschillende

waarderingen van risico's mogelijk zijn. Zo kan men stellen dat we in een risicomaatschappij leven, waarbij risico's een bedreiging vormen voor de modernisering. Vanuit deze visie probeert men vooral te komen tot een beheersing van risico's, waarbij de overheid een rol speelt als verzekeraar (denk aan het stelsel van sociale verzekeringen; de samenleving als verzekeringsmaatschappij). Maar paradoxaal genoeg geldt tegelijkertijd dat risico's juist een voorwaarde zijn voor maatschappelijke dynamiek en modernisering (een maatschappij zonder risico's als grootste risico).

Voorbeelden van concrete risico's zijn er legio op het terrein van het milieu en de gezondheidszorg (denk aan de gezondheidsrisico's vanwege riskante gewoonten als roken en overmatig drinken). In het boek krijgen deze terreinen de nodige aandacht (bij voorbeeld in de historisch getinte bijdrage van Hajer over het milieu). Zonder de andere bijdragen tekort te willen doen, noem ik als belangwekkend de bijdrage van Trappenburg over risico-ethiek in de gezondheidszorg. Zij schetst voor de lezer drie varianten van risico-ethiek: het verwijtbaarheidsdenken (gevolgen van risicogedrag zijn eigen schuld), het marktmechanisme (hogere kosten door een verhoogd risico mogen hun neerslag vinden in een hogere ziektekostenpremie) en de decollectivisering (de keuze voor een risico blijft een eigen verantwoordelijkheid en verzekeren kunnen kiezen tussen een hogere premie zonder of een lagere premie met eigen risico). Deze varianten staan niet los van elkaar en zijn te zien als uitvloeisel van één ontwikkeling: de politisering van de gezondheidszorg. Het boek is zeer divers van samenstelling; het verbindende thema is eigenlijk alleen het woord 'risico', waarbij de ene auteur het mag hebben over een zeer specifiek thema als 'het onverzekerbare risico van de gescheiden vrouw' en anderen (met name de directeurs van de wetenschappelijke bureaus van CDA, VVD en PvdA) meer in de breedte ingaan op de (maatschappelijke) sturingsaspecten met betrekking tot het omgaan met risico's. Mede vanwege dit diverse karakter van de afzonderlijke bijdragen en omdat specifieke onderwerpen op verschillende plaatsen door verschillende auteurs kunnen worden behandeld of aangestipt, had een register van belangrijke termen een duidelijke functie kunnen vervullen. Nu wordt men verplicht zelf op zoek te gaan in het boek als men bij voorbeeld iets wil lezen over tegenwoordig veel gehoorde termen als risico-analyse of risk assessment. Het beste lijkt gewoon maar veel te lezen, hetgeen bij de meeste bijdragen geen slechte investering is.

J. Naafs